

ADNOTĂRI EPIGRAFICE (2)¹

DE

ANDREI ARICESCU

Descoperiri recente, reeditarea unor fragmente de inscripție, publicarea incompletă sau doar anunțarea altora prilejuiesc aducerea în discuție a citorva documente epigrafice dobrogene, pentru precizarea stării de fapte existente, ori pentru aducerea la cunoștință a tuturor datelor tehnice necesare.

În 1968, A. Rădulescu a publicat un fragment (colțul din dreapta-sus) al unei plăci de marmură cu inscripție onorifică în limba latină (se află în Muzeul de arheologie din Constanța, sub nr. de inventar 1 432), descoperit în anul 1960 în pământul de umplură de la Edificiul roman cu mozaic din Tomis ². Pe fragment se păstrează literele :

ESDI

NI

CIF

AE

Editorul, bazându-se pe analogii din epigrafia tomitană ³, a reconstituit dedicația către împăratul Hadrian în felul următor :

[Imp(eratori) Ca]ES(ari) DI

[vi Traia]NI

[Parthi]CI F(ilio)

[Divi Nerv]AE

[nep(oti) Traiano]

[Hadriano Aug(usto)]

[p(ontifici) m(aximo) tr(ibuniciae) p(otestatis)...]

[co(n)s(uli)... p(atri) p(atriae)?...]

În anul 1974, în timpul săpăturilor efectuate lângă Edificiul cu mozaic, spre sud-vest, în direcția porții nr. 1 a portului Constanța, tot în pământul de umplură, la cca 0,20 m adâncime, a fost descoperit un al doilea fragment din aceeași inscripție onorifică ⁴. De data aceasta este partea din stînga-sus a plăcii, care se leagă perfect de primul fragment. Acest al doilea fragment are înălțimea de 0,305 m și lățimea de 0,420 m. În total deci, lățimea plăcii era de 0,680 m ⁵. De la bun început trebuie spus că întregirile propuse pentru primele trei rânduri de editorul primului fragment au fost cât se poate de exacte, literele presupuse fiind întocmai cele aflate pe al

¹ Prima serie de adnotări epigrafice a apărut în SCIV, 24, 1973, 1, p. 111 - 118.

² A. Rădulescu, *Pontice*, 1, 1968, p. 329 - 330 și fig. 4.

³ *Ibidem*, p. 330, notele 35 - 38.

⁴ Săpăturile din această zonă au fost supravegheate de Maria Munteanu, care a descoperit fragmentul de inscripție și i-a văzut legătura cu cel publicat anterior.

⁵ Dimensiunile primului fragment la A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 329.

doilea fragment. Pe cele două părți, acum reunite (fig. 1), ale inscripției se citesc următoarele litere :

IMPCAESDI
VITRAIANI
PARTHICIF
AE

Se constată că cele trei rinduri păstrate complet sînt alcătuite dintr-un număr egal de litere (cite nouă), ceea ce poate duce la presupunerea că și următoarele aveau același număr de litere, ori una mai mult sau mai puțin. În consecință, textul inscripției trebuie să fi fost aproximativ următorul ⁶ :

Imp(eratori) Caes(ari) Di-
vi Traiani
Parthici f(ilio),
[Divi Nerv]ae
5 [nep(oti), Traiano]
[Hadriano]
[Aug(usto), pont(ifici) max(imo),]
[trib(unicia) pot(estate)... ?]
[co(n)s(uli) III, p(atr)ri p(atriae),]
10 [respublica]
[Tomit(anorum)...]
[.....]
[leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore).]

Astfel, rindurile 4, 5, 7, 10 și 13 ar fi avut cîte zece litere, rindurile 6 și 9 cîte opt, iar rindurile 8, 11 și 12 între opt și zece litere. În r. 9, am completat cifra III, deoarece al III-lea și ultimul consulat al lui Hadrian începe în anul 119⁷ și nu pare probabil ca inscripția onorifică tomitană de față să fie anterioară acestui an, ținînd cont de datarea celorlalte două dedicații din același oraș, una din 119—120⁸, cealaltă din 129⁹, cît și de vremea în care Hadrian a vizitat țărmul vest-pontic, prilej pentru apariția unor asemenea monumente, fie că este vorba de o singură călătorie în care a atins Tomisul, în iarna 123/124, fie că a mai trecut pe aici și în anul 132¹⁰. În încheierea inscripției (r. 10—11), era indicat, de bună seamă, autorul dedicației, adică statul tomitan sau organele deliberative ale orașului¹¹, numite cu vreuna din formulele *respublica Tomitanorum*¹² ori *senatus populusque Tomitanorum*¹³ ori, mai puțin probabil, *civitas Tomitanorum*¹⁴;

⁶ Propunerile de întregire pe care le fac pentru rindurile dispărute ale inscripției sînt puțin diferite de cele ale lui A. Rădulescu (*op. cit.*, p. 330), deosebirile datorîndu-se socotirii numărului de litere pe fiecare rînd și analogiilor cu celelalte două dedicații latine din Tomis către Hadrian (CIL, III, 765 și 12493). Astfel, în r. 7 am preferat *pont(ifici) max(imo)* în loc de *p(ontifici) m(aximo)*, iar în r. 8 *trib(unicia) pot(estate)* în loc de *tr(ibuniciae) pol(estalis)*.

⁷ R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*⁴, Paris, 1911, p. 195—196.

⁸ CIL, III, 12493.

⁹ CIL, III, 765. Cf. și I. Stoian, *Tomitana*, București, 1962, p. 124—127.

¹⁰ R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, p. 171—176; idem, *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968, p. 130—137; Al. Suceveanu, *Pontica*, 8, 1975, p. 123 și nota 40.

¹¹ I. Stoian, *op. cit.*, p. 122—127.

¹² CIL, III, 14451, 1395, 7540, 12493.

¹³ CIL, III, 765.

¹⁴ CIL, III, 14450.

putea urma numele guvernatorului în timpul sau prin grija căruia a fost pusă inscripția onorifică, ceea ce ar însemna că textul mai avea încă cel puțin două rinduri (12—13, poate și 14). Dacă admitem că textul se desfășura pe 13 sau 14 rinduri și că spațiile dintre acestea și dintre litere

Fig. 1. Placă onorifică dedicată împăratului Hadrian, descoperită la Tomis; fragmentul din dreapta, găsit în 1960; cel din stânga, în 1974.

aveau aceleași dimensiuni de la început până la sfârșit (6 cm literele + 2 cm spațiile), ajungem la încheierea că placa cu inscripție onorifică închinată la Tomis lui Hadrian putea avea o înălțime de cel mult 1,150—1,250 m.

Fig. 2. Partea inferioară a unei inscripții funerare descoperită la Slava Rusă.

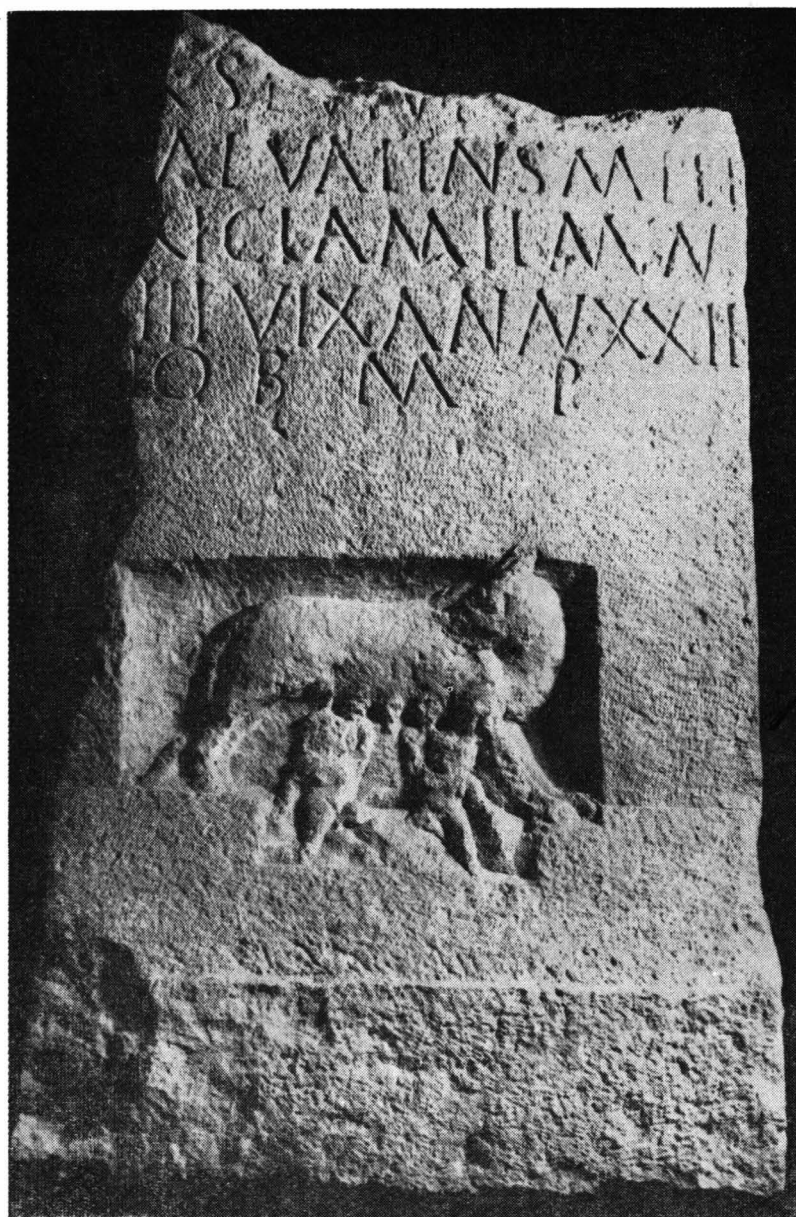

Fig. 3. Stelă funerară de la Slava Rusă, pusă pentru soldatul *Valerius Valens*, pe care este reprezentată *Lupa Capitolina*.

Fig. 4. Reconstituirea parțială a stelei de la Slava Rusă cu *Lupa Capitolina*.

În anul 1932, au intrat în patrimoniul Muzeului de arheologie din Constanța două fragmente din cunoscuta inscripție descoperită la Camena (jud. Tulcea), care atestă construirea unei băi publice de către *vicani Petrenses*. Ele au fost publicate pentru prima dată, în 1934, de Th. Sauciuc-Săveanu, care descrie amănunțit monumentul, dînd și o reconstituire a inscripției, și face un amplu comentariu asupra însemnătății descoperirii pentru cunoașterea procesului de romanizare în Dobrogea¹⁵. Unul din fragmente¹⁶ (A), din partea stîngă, reprezintă mai mult de jumătate din blocul de calcar cu inscripția încadrată în *tabula ansata*; cel de al doilea¹⁷, mult mai mic (B)¹⁸, este din marginea din dreapta a cîmpului inscripției; fragmentele de inscripție nu aveau legătură între ele.

După puțin timp, Gr. Florescu a reluat în discuție documentul¹⁹, încercînd alte restituiri ale textului decît primul editor²⁰ și aducînd precizări în legătură cu unele elemente de limbă din inscripție²¹; de asemenea, bazat pe aceste noi interpretări, considera că inscripția ar putea data cel mai devreme din a doua jumătate a secolului al III-lea. Tot datorită acestei republicări a documentului constatăm că în anii scurși de la prima editare, adică în 1934—1935, blocul de calcar cu inscripție fusese reconstituit²², de bună seamă, pe temeiul calculelor făcute de Th. Sauciuc-Săveanu²³.

În anul 1939, a fost descoperit un al treilea fragment al inscripției (C), care face legătura între primele două; textul a devenit acum, cu excepția cîtorva litere căzute în spărturi, complet și a fost astfel editat iarăși de Th. Sauciuc-Săveanu²⁴, care, odată dispărut argumentul principal al unei datări tîrzii, susținută de Gr. Florescu²⁵, revine la datarea mai timpurie a documentului, în secolul al II-lea²⁶. Din această a treia publicare a

¹⁵ Th. Sauciuc-Săveanu, *Analele Dobrogei*, 15, 1934, p. 93—108 și nota suplimentară (după p. 112).

¹⁶ *Ibidem*, p. 98, fig. 2.

¹⁷ *Ibidem*, fig. 3.

¹⁸ La Th. Sauciuc-Săveanu, *op. cit.*, cele două fragmente sînt numerotate 118 a și 118 b, după inventarul de atunci al muzeului din Constanța.

¹⁹ Gr. Florescu, *Analele Dobrogei*, 17, 1936, p. 132—135; idem, *Dacia*, 5—6, 1936—1938, p. 426—428.

²⁰ [U]pio în loc de T[it]io, s(upra) s(criptis) în loc de s(uo) s(umptu) și ela[psu] în loc de pa[rcum].

²¹ Formele *balineu*, *effectu*, *questoribus*.

²² Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 133, fig. 4 și p. 427, fig. 5.

²³ Th. Sauciuc-Săveanu, *op. cit.*, p. 95.

²⁴ Th. Sauciuc-Săveanu, *Un nou fragment al inscripției din Petra-Camena*, București, 1940.

²⁵ Cuvîntul *ela[psu]*, reconstituit din urmele unor litere de pe fragmentul A, termen inexistent în realitate, care ar fi indicat distrugerea edificiului public în timpul năvălirilor de la mijlocul veacului al III-lea (Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 135, 428).

²⁶ Cum era firesc, Th. Sauciuc-Săveanu este de acord cu Gr. Florescu în privința prescurtării *SS* = *s(upra) s(cripto)*.

inscripției se constată că se renunțase la restaurarea blocului de calcar, făcută înainte de descoperirea fragmentului C, fără a se proceda la una nouă, cele trei fragmente fiind doar așezate unul după altul ²⁷.

La vremea acestei ultime editări a inscripției de la Camena se păstrau următoarele litere ale textului, repartizate pe cele trei fragmente :

A	Q B F F	C	B
VICANIPETRENSESQVIC		ONTVL	.RVNT
CAVSASALVTISCORPORISSVIBALINEVFA		CIVNDVQV	ODOPVS
EFFECTVMAGISTERIOANNINYPHIDIMAXIM		IETAELIGEMI	.IQVESTORI
IVSVICIVLPIOROMANOETCASSIOPRIMITIVOCVRAN		TIBVSOPERIN	...HIDIO
MAXIMOSSETAELIOIULIO			

De atunci încoace, documentul a suferit și alte stricăciuni; singur fragmentul C a rămas nevătămat pînă astăzi. Fragmentul A a fost spart în șase bucăți, mai mari sau mai mici, dintre care una, din dreapta-sus, nu se mai găsește; aceasta conținea două litere de pe chenar (*FF*) și capetele superioare a două litere din rîndul următor (*ES*); o spărtură din mijlocul inscripției a avariat litere din rîndurile 2, 3 și 4, făcînd chiar să dispară cîteva din rîndul 3 (*ORI*). Fragmentul B, care conținea inițial părțile finale din patru rînduri ale inscripției, a fost spart și el, pe orizontală, în trei bucăți, dintre care cea de jos, împreună cu ultimul rînd (*HIDIO*) a dispărut; avariile suferite au făcut să dispară și primele litere din cele trei rînduri păstrate, adică din rîndurile 2, 3 și 4 ale întregului text (*R* din r. 2, *OD* din r. 3 și *I* din r. 4); de asemenea, au pierit și alte trei litere din r. 4 (*TO* și *I* de la sfîrșitul rîndului).

Stricăciunile suferite de inscripția de la Camena în cursul anilor, după 1940, mai ales în timpul războiului și în anii imediat ulteriori, datorită transportării neatente a pietrei dintr-un loc în altul, au provocat însă și alte neajunsuri, prin dispersarea fragmentelor, astfel că după reorganizarea Muzeului de arheologie din Constanța (1957) unele fragmente au apărut, conform indicațiilor din registrele vechi de inventar, cu alte locuri de proveniență, ceea ce a putut duce la eroarea de a fi publicate separat ²⁸, cu indicarea acestor puncte de descoperire false: fragmentul C era considerat ca provenind din Tomis, iar două bucăți lipite din fragmentul A (literele *Q B* din r. 1 de pe chenar și *RENS* din r. 2), ca și o bucată din fragmentul B (literele *VNT* din r. 2) erau date ca fiind descoperite la Carsium. Abia în ultimii ani, cu prilejul amenajării lapidariului Muzeului de arheologie din Constanța, în bolțile de sub marele mozaic tomitan, au fost puse laolaltă toate fragmentele existente încă din importanta inscripție de la Camena (inventariată acum la nr. 28), al cărei text îl transcriu mai jos, după ultima

²⁷ Th. Sauciuc-Săveanu, *op. cit.*, p. 5, fig. 1.

²⁸ Gh. Poenaru-Bordea, *Note epigrafice*, în volumul *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanța, 1964, p. 126—129, nr. 11—13.

lectură a lui Th. Sauciuc-Săveanu²⁹, cu indicarea părților dispărute între timp³⁰:

Q(uod) B(onum) F(austum) F(elix)

Vicani Petrenses qui contul[e]runt

causa salutis corporis sui balineu (sic) faciundu (sic). Quod opus effectu (sic) magisterio anni Nymphidi Maximi et Aeli Gemi[ni], questoribus vici Vlpio Romano et Cassio Primitivo, curantibus operi N[ymph]idii Maximo s(upra) s(cripto) et Aelio Iulio.

Voi încheia discuția despre inscripția de la Camena cu câteva scurte observații. În primul rând, cred că prima frază a textului are înțeles deplin fără să fie nevoie să subînțelegem un obiect direct sau încă un verb, nefiind vorba de o exprimare eliptică³¹, ci doar concisă, cum este firesc să se întâmple în documentele epigrafice. În ce privește antroponimele din inscripție, așa adăuga, față de cele spuse de primul editor³², că ele ar putea să ascundă și autohtoni sau alți traci (bessi) romanizați, nefiind vorba neapărat de coloniști romani, ceea ce nu scade cu nimic valoarea documentului pentru demonstrarea procesului de romanizare. Cît privește data monumentului, sînt de părere că nici caracterele paleografice, nici fenomenele lingvistice întîlnite în text (căderea consoanei finale -m³³ și notarea diftongului -ae- prin vocală simplă³⁴), nu constituie dovezi suficiente pentru a considera documentul ulterior mijlocului veacului al III-lea³⁵; dimpotrivă, așa adăuga, pe lângă argumentele aduse de Th. Sauciuc-Săveanu în favoarea datării mai timpurii a inscripției³⁶, că ea aparține probabil celei de-a doua jumătăți a secolului al II-lea sau, cel mai tîrziu, primei părți a celui următor, pentru că nu sînt cunoscute pe teritoriul Sciției Mici documente cu caracter public, provenite din așezări rurale, ulterioare perioadei tulburi de la mijlocul secolului al III-lea³⁷; mai mult, singura inscripție dintr-un *vicus*, în care mai este pomenit un edificiu de interes obștesc, datează din anii 139—161³⁸. În sfîrșit, referitor la problema orga-

²⁹ Th. Sauciuc-Săveanu, *op. cit.*, p. 12. Am considerat utilă reproducerea textului și pentru faptul că articolul lui Th. Sauciuc-Săveanu nu se află într-o revistă de specialitate sau de mai mare circulație și din această cauză este uneori omis, ca și lectura completă a inscripției (de ex.: R. Vulpe, în notele la V. Părvan, *Inceputurile vieții romane la Gurile Dunării*, ed. a 2-a, București, 1974, p. 201—202, nota 371, dă inscripția în lectura lui Gr. Florescu, neținînd seama de existența fragmentului C, care schimbă substanțial această lectură; la fel, Maria Munteanu, *Pontica*, 4, 1971, p. 131).

³⁰ Cu litere drepte.

³¹ Th. Sauciuc-Săveanu, *op. cit.*, p. 8.

³² Idem, *Analele Dobrogei*, 15, 1934, p. 99—100.

³³ Exemple numeroase la H. Mihaescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului Roman*, București, 1960, p. 113—115, și la S. Stati, *Limba latină în inscripțiile din Dacia și Scythia Minor*, București, 1961, p. 62—64.

³⁴ H. Mihaescu, *op. cit.*, p. 76—78; S. Stati, *op. cit.*, p. 48—51.

³⁵ Susținută de Gr. Florescu, *op. cit.*, al cărui principal argument era reconstituirea cuvîntului *elapsum*, care însă, după descoperirea celui de al treilea fragment al documentului, s-a dovedit că nu exista în textul inscripției. Cf. Th. Sauciuc-Săveanu, *Un nou fragment al inscripției din Petra-Camena*, București, 1940, p. 8 și 11.

³⁶ Th. Sauciuc-Săveanu, *Analele Dobrogei*, 15, 1934, p. 100; idem, *Un nou fragment al inscripției din Petra-Camena*, București, 1940, p. 10—11.

³⁷ Ultimele asemenea documente datează din vremea lui Filip Arabul; mă refer la un altar din *vicus Secundini* (Sc. Lambrino, *Mélanges Marouzeau*, p. 324, nr. 13) și la inscripția de la Grlîciu, care amintește *regio Histriae* (Gr. Florescu, *SCIV*, 9, 1958, 2, p. 342—347).

³⁸ V. Părvan, *ARMSI*, s. 2, 38, 1916, p. 617, nr. 24, unde este vorba de refacerea unui *auditorium* în *vicus Quintionis*.

nizării satelor romane din Dobrogea, constatăm că în *vicus Petra* existau doi *magistri* (*Nymphidius Maximus* și *Aelius Geminus*) și doi *quaestores* (*Vlpus Romanus* și *Cassius Primitivus*), cum nu mai întâlnim în nici una dintre așezările rurale din aceste ținuturi ³⁹, unde este atestat doar câte un singur *quaestor*, în cazul că această funcție este indicată în textele inscripțiilor, chiar dacă *magistri* erau în număr de doi.

În vara anului 1964, au fost descoperite întâmplător, lângă zidurile cetății romano-bizantine de la Slava Rusă, și aduse la Muzeul de arheologie din Constanța, trei inscripții despre care am amintit cu alt prilej ⁴⁰. Dintre acestea, una a fost studiată de N. Gostar ⁴¹; cea de-a doua, pe care apare reprezentată *Lupa Capitolina*, este destul de bine cunoscută, fiind făcută publică în mai multe ocazii ⁴², fără însă să fi fost editată pînă acum cu toate datele necesare; tocmai asupra acestui monument vreau să mă opresc în rîndurile de mai jos, ca și asupra celei de-a treia inscripții, de mai mică însemnătate, dar care, de asemenea, este necesar să fie pusă în circulație.

Inv. 6482 (fig. 3). Stelă fragmentară, din calcar dur alb-gălbui; este ruptă sus și în stînga; înălțimea maximă 1,240 m, lățimea 0,720 m, grosimea 0,240 m; în partea superioară, se păstrează cinci rînduri din inscripție (din primul, doar urmele cîtorva litere); în partea de jos, într-o nișă aproximativ dreptunghiulară, adîncită cu 4 cm, lată de 48 cm, înaltă de 26,5 cm în dreapta și de 22,5 cm în stînga, este redată în relief *Lupa Capitolina*; ruptura din stînga nu afectează relieful, care a suferit însă destule stricăciuni de-a lungul anilor, poate și la dezafectarea stelei pentru a fi refolosită ca bloc de construcție, dar a făcut să dispară primele litere din rîndurile păstrate ale inscripției funerare.

Relieful este realizat cu destulă stîngăcie; se încadrează în arta provincială comună. Lupoaița, destul de bine proporționată în ansamblu, se află în picioare, spre dreapta, cu capul complet întors înapoi, prin arcuirea gîtului puternic; urechile ascuțite depășesc cu vîrfurile limita de sus a nișei; ochiul, redat printr-un cerc, pare prea mare în raport cu dimensiunile capului; coada este lungă, atîngînd nivelul solului care corespunde limitei inferioare a nișei; pîntecele este schițat destul de clar, ca și picioarele, paralele două câte două; cele din față, întinse puțin înainte, denotă starea de încordare. Gemenii, mai sumar redați, sînt așezați pe marginea inferioară a nișei, astfel că picioarele lor depășesc limitele acesteia, fiind încadrate în altă adîncitură dreptunghiulară (27/5,5 cm), ca un adaos al nișei, plasată puțin spre dreapta față de nișa propriu-zisă. Gemenii sînt reprezentați

³⁹ În legătură cu aceste magistraturi, cf. Maria Munteanu, *op. cit.*, cu observația că, neținînd seama de fragmentul ultim publicat de Th. Sauciuc-Săveanu în 1940, autoarea a considerat că la *vicus Petra* exista un singur *magister*.

⁴⁰ A. Aricescu, *BMI*, 40, 1971, 3, p. 58.

⁴¹ N. Gostar, *Arheologia Moldovei* (sub tipar).

⁴² R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968, p. 293, dă fotografia monumentului, cu o scurtă explicație (și pe supracoperta volumului se află aceeași imagine); C. Pop, *ActaMN*, 8, 1971, p. 180—181, dă textul inscripției, zăbovind în special asupra reprezentării sculpturale; același cercetător a susținut în toamna anului 1973, la sesiunea științifică a Muzeului de arheologie din Constanța, o comunicare în legătură cu această stelă funerară, rămasă netipărită pînă acum.

simetric, ușor întorși către interior, cu picioarele depărtate și foarte puțin indoite din genunchi; fețele sînt mutilate; ei sug, proptindu-se, cel din stînga cu mîna dreaptă pe sol și cu stînga de pîntecele lupoaicei, iar cel din dreapta cu mîna stîngă jos și cu dreapta în sus. Avariile suferite de monument au șters și ele din puținele detalii ale reliefului, așa cum le realizase sculptorul. Deși lucrarea lasă de dorit din punct de vedere artistic ea are o însemnătate specială prin aceea că este prima imagine sculpturală cu *Lupa Capitolina* găsită pînă acum în Sciția Minoră; simbolul Romei, descoperit în inima teritoriului dobrogean, constituie încă o dovadă a penetrației și persistenței romanismului în aceste ținuturi.

Inscripția păstrată cuprinde ultimele cinci rînduri ale textului stelei funerare; dintre acestea, primul este aproape total distrus, observîndu-se doar două litere clar și urmele altora; celelalte patru rînduri sînt aproape complete, lipsindu-le numai cîteva litere de la început, căzute în spărtură; scrierea este clară, fără ligaturi, dar destul de neingrijită; înălțimea literelor variază între 62 și 70 mm; ele poartă *apices* puțin pronunțate; cîteva caracteristici: *N* aplecat spre dreapta, *M* cu barele laterale desfăcute și neparalele, *A* fără hastă orizontală (de două ori în r. 2) sau cu ea slab incizată (r. 3 și 4). În r. 1, la început, se mai vede partea de jos a unei haste oblice, care nu poate proveni decît de la literele *R* sau *X*; urmează *SE*, după care vîrfurile unui unghi, poate de la litera *V*, apoi o bară verticală și încă un unghi, deci ar putea fi literele *IV* sau *N*; în continuare, încă o hastă verticală, după care nu se mai văd urme de litere pînă la sfîrșitul rîndului, unde apare partea inferioară a unui *A* sau *N*. Literele păstrate din celelalte rînduri sînt clare:

R(?) SE V(?) IV (sau N) I(?) ... A (sau N)
ALVALENSMILE
XICLAMILANN
IIIVIXANNXXII
IO B M P

Putem calcula lățimea totală a stelei cu destulă siguranță, ținînd cont de faptul că la baza pietrei ruptura din stînga pleacă dintr-un punct care pare să coincidă cu marginea originală; rezultă că nișa cu *Lupa Capitolina* se afla cu 2–3 cm mai aproape de marginea din stînga decît de cea din dreapta a stelei (aici, distanța dintre nișă și marginea conservată este de 17 cm), și că de la începutul rîndurilor păstrate ale inscripției, unde spărtura coincide aproximativ cu limita din stînga a reliefului, lipsesc 15–20 cm; în acest spațiu, avînd în vedere neregularitatea lățimii literelor din partea păstrată, puteau intra 2–4 litere (fig. 4). Se impun următoarele completări: în r. 2, *V* (începutul *nomen*-ului *Valerius*), în fața căruia se afla, de bună seamă, *praenomen*-ul prescurtat (una sau două litere); în r. 3, la început, probabil că se afla litera *S* (sfîrșitul ultimului cuvînt din rîndul anterior, adică *miles*⁴³), după care urma *LEG* sau, mai degrabă, numai *L* și prima jumătate a lui *X* (cea de a doua jumătate se menține pe piatră); în r. 5, trebuie completate literele *FIL* (aici, întregirea fiind certă, este sigur că lipsesc trei litere). Oarecare dificultăți apar la completarea r. 4, pe

⁴³ Nu cred că s-ar fi putut ca *miles* să fie scris fără consoana finală, chiar dacă în text apar unele prescurtări mai neobișnuite (ex.: *CLA* pentru *Claudia*, în r. 3).

care l-am lăsat anume la urmă ; din text rezultă că soldatul *Val. Valens* a trăit 22 de ani și a luptat trei sau cel mult patru, dacă întregim înainte de spărtură, în r. 4, cu încă un *I* ; o cifră alcătuită din mai multe semne (*VIII* sau *XVIII* de pildă) nu poate fi admisă, ținând cont de vîrsta la care a murit militarul ; dar completarea cu un singur *I* lasă prea mult loc liber la începutul rîndului, iar, pe de altă parte, și această completare pare puțin probabilă, dacă avem în vedere că între spărtură și primul *I* păstrat spațiul este ceva mai mare decît distanțele dintre cifrele care se văd pe piatră ; în consecință, la începutul r. 4, ori a rămas un spațiu nefolosit, ori, și cred că așa este mai plauzibil, acolo erau notate literele *IS* din cuvîntul *annis*, început în rîndul anterior ; inconsecvența de a scrie acest cuvînt o dată întreg și altă dată prescurtat (cum apare și aici, ceva mai departe, tot în r. 4) nu este neobișnuită în documentele epigrafice ⁴⁴. Cît privește r. 1, ținînd seama de context, s-ar putea ca la început să fie litera *R* de la sfîrșitul unuia din cuvintele *pater* sau *mater*, adică persoana care a ridicat monumentul fiului decedat ⁴⁵. Iată textul reconstituit al inscripției, conform observațiilor și propunerilor de întregire de mai sus :

[..... *pa-* sau *ma-* ?]
 [? *te*] *r se vive[nte ?]*... *A* (?)
 [. . *V*] *al(erius) Valens, mil(e-*
s l(egionis) XI Cla(udiae), mil(itavit) ann-
[is] III, vix(it) ann(is) XXII ;
[fil]io b(ene) m(erenti) p(osuit).

Însemnătatea inscripției constă, în primul rînd, în atestarea unui soldat activ din *legio XI Claudia* în partea de centru — nord a Dobrogei. Prezența lui *Valerius Valens* în aceste ținuturi nu a putut să se întîmple decît după anul 167, al plecării legiunii *V Macedonica* de la Troesmis în Dacia ⁴⁶. Acest an trebuie considerat, așadar, un *terminus post quem* pentru datarea inscripției de la Slava Rusă, care pare însă, după aspectul grafic, să aparțină veacului al III-lea. Așa cum s-a arătat, după plecarea din Moesia Inferioară a legiunii *V Macedonica*, cea mai mare parte dintre sarcinile acesteia în nord-vestul Dobrogei au fost preluate de un detașament din *legio I Italica* de la Novae ⁴⁷ ; de bună seamă însă că și *legio XI Claudia* de la Durostorum, care acționa în sudul Dobrogei, și-a extins și ea, cu același prilej, activitatea în anumite părți din nordul regiunii ⁴⁸, după cum o dovedește tocmai inscripția de la Slava Rusă, soldatul *Valerius Valens* aflîndu-se aici împreună cu familia sa ; este posibil ca așezarea antică de la Slava Rusă, pe numele său vechi *Libida*, *Libidina* sau *Libi-*

⁴⁴ Ex. gratia : CIL, II, 6189, ...*mil(itavit) annis V, vic(sil) an(nis) XXV*... ; 7500, ...*vixit annis L, mil(itavit) ann(is) XXVI*... ; 12480, ...*mil(itavit) annis XXV, vixit an(nis) LXXXIII*... ; 13739, ...*vixit annis XXX*...*vix(it) ann(is) II*...*v(ixit) an(nis) III*...*vixit an(nis) III*...*vix(it) annis V*.

⁴⁵ Urma poate observația că această persoană se afla încă în viață, redată prin formula *se vive[nte]*, care s-ar potrivi cu urmele de litere rămase în prima jumătate a acestui rînd ; propun această ipoteză cu gîndul că se vor mai găsi poate și alte posibilități de întregire pentru această parte a inscripției.

⁴⁶ B. Filow, Klio, 6, 1906 ; M. Macrea, *Istoria României*, I, București, 1960, p. 371 ; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 155.

⁴⁷ Emilia Doruțiu-Boilă, SCIV, 23, 1972, 1, p. 53, 60.

⁴⁸ De această problemă am intenția să mă ocup altă dată pe larg.

*dum*⁴⁹, care inițial probabil că a fost un *vicus*, să fi devenit cu timpul și un centru militar de oarecare însemnătate pe linia strategică *Marcianopolis — Tropaeum Traiani — Noviodunum*⁵⁰, ajungând în vremea Imperiului tirziu o importantă așezare urbană (*polis*)⁵¹. În orice caz, inscripția cu *Lupa Capitolina* vine să aducă noi date în legătură cu situația militară a Dobrogei romane la sfîrșitul secolului al II-lea și în următorul, cu privire mai ales la repartizarea zonelor de acțiune ale legiunilor moesice asupra spațiului aflat anterior în sfera de supraveghere a legiunii *V Macedonica*.

Inv. 6 483. Stelă fragmentară, din calcar dur alb-gălbui; se păstrează partea inferioară, cu ultimele două rinduri ale inscripției funerare; înălțimea maximă 0,630 m, lățimea 0,910 m, grosimea 0,180 m; cîmpul inscripției este delimitat în părți printr-un chenar lat de 0,335 m (se păstrează pe toată lățimea numai în stînga); chenarul, cu dublă profilatură spre interior, avea poate un decor (frunze, ciorchini), care a fost înlăturat prin cioplire, cînd lespedeaua a fost retezată pentru refolosire ca bloc de construcție, probabil la ridicarea zidurilor de apărare ale cetății romano-bizantine de la Slava Rusă; această intenție de reutilizare este evidentă, pentru că se poate observa că la dezafectarea stelei s-a căutat obținerea unei forme cît mai regulate, dovadă marginea superioară tăiată drept a fragmentului păstrat.

Cele două rinduri ale textului rămas sînt scrise îngrijit, cu litere clare, cu *apices* puțin pronunțate; înălțimea literelor este de 55—58 mm; în r. 1, între *I* și *B*, *B* și *M*, *M* și *P*. se află puncte plasate la jumătatea înălțimii literelor. Putem citi:

RI · B · M · POS
VERVNT

La începutul primului rînd se află ultimele două litere ale unuia din cuvintele *patri*, *matri* sau *fratri*; deci:

[..... *pat-* sau *mat-* sau *frat-*]
ri b(ene) m(erenti) pos-
uerunt.

Textul păstrat nu permite comentarii. Data inscripției, după scriere, pare să fie a doua jumătate a secolului al II-lea. Deși nu a mai fost publicată, ci numai anunțată⁵², am inclus și această inscripție fragmentară în adnotările de față, avînd în vedere că prin locul descoperirii se leagă de stela cu *Lupa Capitolina*, la care m-am referit mai înainte; ne reprezentînd prin sine un interes deosebit, inscripția ar fi rămas izolată de celelalte de la Slava Rusă, fără să atragă atenția pentru a fi editată separat, fiind, de asemenea, dificil de pus în legătură cu documente din alte părți.

În încheiere, cred că se poate face observația că, adăugînd inscripțiile de mai sus la cele mai de mult timp cunoscute, numărul descoperirilor epigrafice de la Slava Rusă reprezintă un lot destul de important de

⁴⁹ A. Aricescu, *op. cit.*; idem, *Pontica*, 5, 1972, p. 335—338; idem, *Vestigia*, 17, 1973, p. 548—549.

⁵⁰ Cf. R. Florescu, *BMI*, 41, 1972, 3, p. 23—26.

⁵¹ Procopius din Caesarea, *De aedificiis*, IV, 7, 17—19; Theophylactus Simocatta, *Histories*, I, 8.

⁵² Nota 40 de mai sus.

documente, în total zece inscripții funerare⁵³ și un stîlp miliar⁵⁴, toate apărute numai întimplător, nu în urma unor cercetări sistematice, care ar duce, fără îndoială, la aflarea unor noi și esențiale date pentru cunoașterea acestei atît de însemnate așezări antice de-a lungul secolelor de stăpînire romană asupra ținuturilor Dobrogei.

ANNOTATIONS ÉPIGRAPHIQUES (2)

RÉSUMÉ

En 1960 avait été découvert à Tomi un fragment (la partie droite supérieure) d'une inscription honorifique dédiée à l'empereur Hadrien ; en 1974 a été trouvé le deuxième fragment (la partie gauche supérieure), qui se raccorde au premier ; on constate que les lettres du deuxième fragment sont exactement celles indiquées dans la restitution proposée par l'éditeur du premier fragment (la note 2).

Une importante inscription de Camena (dép. Tulcea), qui atteste la construction d'un bain public par *vicani Petrenses*, était brisée initialement en trois fragments (deux découverts en 1932 et le troisième en 1939) ; entre 1940 et 1957, le monument a subi encore des dégâts, les fragments existents étant cassés en plusieurs morceaux, dont quelques-uns ont été enregistrés avec des faux lieux de découverte et ont été publiés, par erreur, comme des documents indépendants ; on montre la situation actuelle de l'inscription et l'on présente aussi la lecture complète, avec l'indication des lettres disparues à cause des détériorations produites entre temps.

En 1964 ont été découvertes à Slava Rusă (dép. Tulcea), quelques inscriptions funéraires fragmentaires ; parmi ces documents, il se trouve une stèle sur laquelle est représentée *Lupa Capitolina*, stèle qui était assez bien connue, sans avoir été publiée avec toutes les datées nécessaires, qui sont présentées dans cet article. Une autre inscription contient seulement deux lignes de la fin du texte.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Plaque honorifique dédiée à l'empereur Hadrien, découverte à Tomi ; le fragment de droite, trouvé en 1960 ; celui de gauche, en 1974.

Fig. 2. La partie inférieure d'une inscription funéraire de Slava Rusă (dép. Tulcea).

Fig. 3. La stèle funéraire de Slava Rusă (dép. Tulcea), mise pour le soldat *Valerius Valens*, sur laquelle est représentée *Lupa Capitolina*.

Fig. 4. La reconstitution partielle de la stèle de Slava Rusă avec *Lupa Capitolina*.

⁵³ CIL, III, 7523, 11443, 11444 (asupra locului descoperirii ultimelor două, cf. Emilia Doruțiu, SCIV, 15, 1964, 1, p. 132) ; D. Tudor, Materiale, 2, 1956, p. 194—195 ; A. Rădulescu, SCIV, 14, 1963, 1, p. 99—100, nr. 17 ; V. H. Bauman, SCIV, 22, 1971, 4, p. 594—596 (două piese) ; inscripția studiată de N. Gostar (nota 41 de mai sus) ; cele două stele funerare din articolul de față.

⁵⁴ CIL, III, 7612.